

METODOLOGINIAI VISUOMENĖS IR GAMTOS MOKSLŲ KLAUSIMAI

A. BURAS

EKONOMINĖS VEIKLOS KRITERIJAI IR JOS TYRINĖJIMO PRINCIPAI (Skirtingi teorinės interpretacijos lygmenys)

Ekonominės veiklos sferos išskyrimo kriterijai iš esmės yra nuostatos, kuriomis determinuojamas ekonominių tyrinėjimų objektas. Šie kriterijai taip pat reikšmingi atitinkamos problematikos konceptualinės sistemos reguliatyvinių, t. y. metodologinių, principų visumai formuoti. Ekonominė veikla nagrinėjamu aspektu suponuoja visuomeninių darbo sąnaudų ir poreikių patenkinimo kiekybinį sugretinimą vyraujančiose socialinėse bei gamybinėse sistemose.

Siai problemai spręsti konkrečiomis visuomeninio darbo pasidalijimo vystymosi sąlygomis metodologiniu požiūriu itin svarbi yra *visuomeninės* ekonominės veiklos atribojimo nuo *nevisuomeninės* ekonominės veiklos kriterijų visuma. Kai, besiplečiančioje ekonominės veiklos sferoje atsiranda naujos materialinio ir nematerialinio turto kūrimo formos, ypač tos, kurių ekonominis produktas nesudaiktintas (dauguma aptarnavimo sferos šakų ir jų teikiamos paslaugos), marksistinėje politinėje ekonomijoje taikomi visuomeninės veiklos kriterijai neretai interpretuojami nepakankamai tiksliai. Dėl to netikslumo gali atsirasti loginiu požiūriu paradoksalia interpretacijos. Kaip B. Raselas ir A. Vaitėdas pavyzdžiu apie barzdaskutį atskleidė „Principia Mathematica“ sistemų būdingus paradoksus, taip mes panašiu pavyzdžiu galime išryškinti paradoksalią situaciją ekonominėje interpretacijoje. Juk pakanka barzdaskučiui nusiskusti arba virėjai išsivirti pietus, užuot naudojusi kitų teikiamomis paslaugomis (ar kitų darbo vaisiais), ir nacionalinės pajamos, pagal šiuo metu tebevyraujančią jų apskaitos metodiką, turi sumažėti atitinkamu darbo laiko efekto dydžiu. Bet kokia produkcija *namų ūkyje, tenkinanti gyventojų poreikius ir reikalaujanti darbo sąnaudų, bet nepatenkanti į prekių cirkuliacijos sferą, sąlygiškai nėra įskaičiuojama į ekonominės veiklos rezultatus*, nors jos visuomeninė ekonominė reikšmė, ypač mažiau išvystytos prekinės gamybos sąlygomis, yra akivaizdi. Dėl to besivystančių šalių bendras ekonominis potencialas, išreiškiamas nacionalinio turto suma ir kitokiais globaliniais dydžiais, kartais atrodo mažesnis, palyginus su išsivysčiusiomis šalimis,

kuriose namų ūkyje mažiau dirbama (šie ekonominio efekto skirtumai abiejose šalių grupėse iš dalies išlyginami dėl didesnio darbo našumo išsivysčiusių šalių namų ūkyje). Industrializacijos sąlygojamo ekonominio augimo tempai padidinami, taikant minėtą visuomeninio produkto ar nacionalinių pajamų apskaičiavimo metodiką.

Moksliniu požiūriu determinuojant ekonominės veiklos ribas, atsiranda radikalūs pakitimai *gamybinio darbo ir jo produkto* kategorijų, kaip ekonominių tyrinėjimų kriterijaus, interpretacijoje. *Vartojamoji vertė nepriklauso nuo to, ar jos reiškęjas yra materialus produktas ar paslauga*. Kai paslaugos sugretinamos su kitomis prekėmis visuomeninių santykių aspektu, tai akivaizdu, kad *paslaugų mainomosios vertės parametrai priklauso nuo joms sukurti sunaudoto (visuomeniškai būtino) darbo kiekio*¹. Nors gamybinio darbo kriterijaus taikymas paslaugų sfereje logiškai pagrįstas, kol kas tebevyrauja daiktinė koncepcija, pagal kurią tik sudaiktintą išraišką įgaunantis darbas laikytinas gamybinis. Kad ši koncepcija logiškai nenuosekli, yra labai akivaizdu, tuo labiau, kad jos šalininkai prekybos bei transporto kaštus, susijusius su gamybos procesu, priskiria gamybinio darbo sferai, o mokslo — tiesioginės gamybinės jėgos — vaidmenį, kuriant statistiškai išmatuojamą mūsų šalies visuminį visuomeninį produktą bei nacionalines pajamas, neigia.

Šie ekonominės veiklos kiekybinio efekto kriterijai būtų praktiškai nuosekliau taikomi, jei atitinkamose jos sferose būtų išplėtotą statistinio matavimo metodika. *Kai kurių ekonomikos sričių produktas kol kas lieka neišmatuotas dėl ribotų šios metodikos galimybių* (tas pasakytina apie namų ūkio bei paslaugų sferą). Keičiantis ekonominės veiklos struktūrai bei jos mokslinės analizės metodologijai, reikia patikslinti ir jos vertinimo kriterijus. Būtina griežčiau interpretuoti visuomeninio naudingumo ir vertės kategorijas, apibūdinant tokias netradicines (ekonominių tyrinėjimų požiūriu) veiklos sritis, kaip sveikatos apsauga, poreikių tenkinimas ir kūrybinių sugebėjimų ugdymas, ekologinė pusiausvyra ir kt., kuriose vis dažniau bandoma taikyti ekonominio efektyvumo analizės logiką. Pavyzdžiui, nematerialinio turto (idėjos, išradimai, kultūra ir kitos dvasinės vertybės) negalima išmatuoti jo materialių reiškęjų (knygos, paveikslai ir pan.) vertės ekonominiais rodikliais. Kita vertus, dalies aptarnavimo sferos teikiamų paslaugų — gydymas bei sveikatos profilaktika, švietimas ir kt. — visuomeninis-ekonominis efektas iš viso nėra valstybės mastu matuojamas, kartais netgi tapatinamas su šių paslaugų visuomeniniais kaštais. Kai kada reprodukcijos proceso kokybiniais tyrinėjimo parametrams patikslinti taikomi netiesioginiai arba daliniai šio proceso kriterijai. Pavyzdžiui, visuomeninio darbo pasidalijimo išvystymo rodikliai gali būti profesijų, produkto apdorojimo (iki galutinio suvartojimo) stadijų skaičius ir kt.

¹ Зг. Тыкоцкий Л. И. Производительный труд и услуги. Вопросы теории. Вильнюс, 1973.

Nurodytas kiekybinių efekto bei sąnaudų sugretinimų metodikos reikšmingumas, ypač vis labiau taikant ekonominio modeliavimo ir formalizacijos metodus ekonominio proceso tyrinėjimuose, akivaizdžiai patvirtino metateorijos postulata, kad *tyrinėjimo metodologinės pozicijos sąlygoja objekto supratimą*. Tokie metodai sąlygoja tam tikrą tyrinėjimų poslinkį iš socialinės, sunkiau formalizuojamos problematikos bei jos kokybinės analizės į funkcinę interpretaciją.

Pažymėtina, kad metodologinis objekto išskyrimas specifiniu analizės aspektu nustato ir tam tikras jo pažinimo gylio ribas. Juk bet kuriam realiam procesui adekvatus kompleksinis jo pažinimas ir tiriamas ekonominis, institucinis, psichinis ir t. t. atvejis yra tik viena to proceso pasireiškimo formų. Todėl, jeigu interpretuojami specialių tyrinėjimų (šiuo atveju ekonominių) rezultatai, būtina atsižvelgti į *integracijos efektą*, nes realaus objekto požymių suma, nustatyta specialiais tyrinėjimais, dar neatskleidžia jo esmės.

Kai analizuojami ekonominio tyrinėjimo principai skirtinguose teorinės interpretacijos lygmenyse, tai išskirtina kai kurių metodologinių pozicijų specifika, visų pirma *reistinių ir socialinių, analogiškai — momentinių ir procesualinių kategorijų derinimo teorinėse sistemose ypatumai*. Ekonominius santykius, procesus įprasta išreikšti bei matuoti sudaiktintomis substancijos kategorijomis. In facta tokios plačiai taikomos substratinės kategorijos, kaip prekė, kapitalas, pinigai, darbo užmokestis ir kt., yra gamybinių santykių išraiška, nors pastaroji ir turi materialų adekvatą (fizine, sudaiktinta forma). Patys žmonių santykiai, F. Engelsono žodžiais tariant, „pasireiškia kaip daiktai“², bet tai nėra pakankamas pagrindas tirti ekonominius santykius juos išreiškiančių statinių substancijų sąveikos plotmėje. Ši metodologinė interpretacija taikytina ne mažiau dialektiškam momentinių bei procesualinių kategorijų sąryšiui, nes pirmosios apibūdintinos kaip *stereotipizuotos, sustingusios funkcionuojančių struktūrų (elementų) loginės išraiškos*.

Specialiojoje literatūroje diskutuojamas funkcinio ir priežastinio požiūrių taikymas bei rezultatyvumas skirtinguose tyrinėjimo lygmenyse. Ekonomikos teorinių sistemų atžvilgiu jis aktualizuojamas tiek dėl vykstančios atskirų *metodologinių pozicijų inversijos bei intraversijos*, tiek ir dėl atsitiktinių bei priežastinių procesų susipynimo, kurio neįmanoma išpaužti vien tik paprastu aprašymu. Pakankama metodologinių pozicijų transformacijos prielaida yra perėjimas iš vieno tyrinėjimo lygmens į kitą. Pavyzdžiui, tas pats gnoseologinis empirizmas, kuris suteikia realumo hipotetiniams konstravimui, gali riboti teorinių koncepcijų plėtotę, ypač kai jos plačiau taikomos nestebimiems pažinimo objektams. Dėl to, kad keičiasi konkrečių metodų ar principų taikymas, ir yra būtinos minėtos inversijos ir intraversijos. Matyt, taip pat plečiasi specialių tyrinėjimo metodų taikymo sfera. Šis procesas lydi pažinimo metodologinio instrumentarijaus raidą.

² Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 13, с. 498.

Į nurodytus bei kitus ekonominės veiklos kriterijus bei tyrinėjimo principus būtina atsižvelgti, kai *taksonominiu požiūriu interpretuojami ekonominiai procesai*, jų struktūra bei ekonomikos sistemų elementų sąryšiai. Dėl šioms sistemoms būdingo nuostatų įvairiapusiškumo reikia nustatyti tikslų prioritetą, jų subordinaciją nagrinėjamu ekonominės dinamikos atžvilgiu. Kiekviename konkrečiame tyrinėjimų lygmenyje, kai griežtai formuojama tikslinė užduoties (ar modelio) funkcija, optimizacijos kriterijus turi būti tik vienas. Todėl skirtingų lygmenų optimumų subordinacija yra svarbus tikslinių nuostatų konversijos (jų analitinio pertvarkymo) principas, užtikrinantis jų visumos hierarchiškumą bei sąryšį tarp jos lygmenų.

Tyrinėjant ekonominę veiklą, vis reikšmingesnis tampa *aksiologinis požiūris*, iš dalies dėl to, kad šie tyrinėjimai vis dažniau peržengia tradicines ribas, sudaromos kompleksinės programos skirtingų žmogaus veiklos sričių sąveikai tirti. Visapusiškai vertinant visuomeninės reprodukcijos procesą, ypač prognozuojant jo vystymąsi, rezultatų reikšmingumas priklauso ne tik nuo pačių ekonominių tendencijų pažinimo gylis, bet ir nuo to, kiek atsižvelgiama į jas nukreipiančius bei ribojančius politinius, kultūrinius, sociopsichinius, biogenetinius bei kitus tikslus ir vystymosi sąlygas.

Vertybinės hierarchijos, įkomponuotos į socioekonominę sistemą, yra *diskursyvios* ne tik loginės analizės požiūriu. Joms būdingos materialinės implikacijos pobūdis keičiasi drauge su ekonominių įvykių (reiškinių) priežastinių ryšių chronologinėmis ribomis. Štai kodėl ekonominėje teorijoje palūkanos, diskonto norma, banko procentas ir kitos kategorijos bei materialūs atitikmenys yra svarbūs metodologiniu aspektu visų pirma kaip būsimų ir dabartinių vertinimų sugretinimo matas³. Laiko apskaitos sistemoje aiškintina preferencijų hierarchijos bei sprendimų (rinkimosi) aksiomatika — ir gamybos, ir paskirstymo, ir vartojimo sferose.

Ekonominių procesų bei sprendimų interpretavimas, atsižvelgiant į jų laiko seką, ypač paplitęs, pavyzdžiui, vyraujančioje investicijų bei santaupų sampratoje, kurioje atsižvelgiama į naudingumo (potencialaus ir realizuoto) pasiskirstymą tarp esamo ir perspektyvinio periodų. Konkrečiai, turimų santaupų efektas, tenkinant poreikius, yra mažesnis, jeigu jos ne išleidžiamos, o atidedamos vėlesniam vartojimui. Analogiškai į laiko įtaką atsižvelgiama, formuojant bei reguliuojant kapitalinius įdėjimus: optimalus vystymosi planavimas pagrįstas ilgalaikių vartojimo tendencijų racionalizavimu, nustatant optimalias proporcijas tarp einamojo ir būsimojo vartojimo, o drauge — tarp vartojimo ir kaupimo, užtikrinančio bazę perspektyviam vartojimui. Ypač svarbios laiko logikos

³ Ši idėja, tiesa, grynai subjektyviai, buvo svarstoma austrų mokyklos darbuose.

Formalus laiko logikos aparatas pateikiamas, pavyzdžiui, šaltiniuose: *Prior A. N. Time and Modality*. Oxford, 1957; *Reschen N. On the Logic of Chronological Propositions*. — „Mind“, 1966, Nr. 297; *Grzegorzczak A. Aksjomatyczne badania pojęcia przedłużenia czasowego*. — „Studia logica“, 1961 ir kt.

kategorijos, nes ekonominį augimą neretai lydi kylanti kainų dinamika (infliacija), kuri visuotinai paplito nesocialistinėse šalyse, taip pat kiti socialiniai reiškiniai, proceso eigoje iškreipiantys fondų, medžiagų imlumo bei kitų svarbių (ekonominės veiklos efektyvumo analizės požiūriu) ilgalaikių tendencijų pobūdį.

Itin reikšminga ekonomikos mokslų metodologijos problema — *vertybinės-normatyvinės* (t. y. tikslų bei kriterijų) ir *realizacinės-taikomosios* (priemonių visumos) posistemių subendramatinimas, siekiant apibrėžtų ekonominės veiklos rezultatų. Vis kitokie jos sprendimai (integracinių derinimų forma) kartais sukelia nepageidautinų rezultatų, kuriuos labai išsivysčiusio visuomeninio darbo pasidalijimo sąlygomis ne visuomet įmanoma aprioriškai, be visuomeninės praktikos, numatyti.

Esant ribotiems visuomenės resursams ir konkrečioms (jau susiformavusių, bet tebesivystančių) poreikių patenkinimo technologinėms galimybėms, planinė optimizacija turi užtikrinti toki šių poreikių patenkinimo būdą, kuris teiktų pirmenybę bendroms visuomenės tendencijoms, derintų svarbiausius esamus ir būsimus interesus, atsižvelgtų į jų užtikrinimo alternatyvas. Kai dalis ekonominių vystymosi parametrų yra neapibrėžti, tai nustatyti optimalų liaudies ūkio funkcionavimo režimą sunku dėl teoriškai iki galo neišspręstos problemos: kaip realiai užtikrinti individualių ir grupinių poreikių (jų preferencijų) tranzityvumą, jų sugretinamumą bei stambinimą (agregavimą) pagal visuomeninio naudingumo kriterijų? Ieškant planavimo organams optimalių liaudies ūkio, mokslo ir kultūros raidos variantų, preferencijų rangų skalę tikslinga formuoti pagal konkrečių socialinių tyrinėjimų duomenis, atsižvelgiant į ekspertų ir vadovų, atsakingų už sprendimų įgyvendinimą, nuomonę. Planinio visuomenės vystymosi daugiariopų (socialinių, jų tarpe ekonominių, politinių ir kt.) tikslų hierarchijos sudarymas, kai ieškoma optimalių sprendimų, suponuoja skirtingų tikslų sugretinimą, atsižvelgiant tiek į jų realizavimo (galimas) sąnaudas, tiek ir, svarbiausia, į skirtingų jų derinių bendrus pranašumus (preferenciją) visuomenės požiūriu, į jų bendrą naudingą efektą.

Išdėstytais samprotavimais siekiama, pirma, atkreipti dėmesį į ekonominiuose ir apskritai socialiniuose tyrinėjimuose naudojamų kriterijų, ypač jų taikymo, sąlygiškumą. Išmatuojamieji visuomeninės reprodukcijos parametrai nepakankamai tiksliai apibūdina ekonominio proceso sąryšius. Antra, apibendrinimas suponuoja tiek bendrų metodologinių kriterijų bei principų interpretaciją specialių ekonominės metodologijos pozicijų požiūriu, tiek ir pastarųjų užtikrinamą bendrų teorinių prielaidų konkretizaciją skirtinguose socioekonominių tyrinėjimų lygmenyse.